

ASPECTE ISTORICE ALE JURĂMÂNTULUI LAIC ÎN ROMÂNIA*

Marius ROTAR**

Historical Aspects of Secular Oath in Romania

Abstract. *The emergence of the Secular Oath in the nineteenth century was part of a larger process of secularization taking place in Western Europe. This research aims to identify when the secular oath was accepted into Romanian legislation. First discussions around the issue appeared in Romania only at the beginning of the twentieth century, but these did not turn into debates. The aligning of Romanian legislation with the trends of the time on the one hand, and the legal recognition of non-religious Romanian citizens (within the census of 1930) on the other, made the secular oath possible in our country, through its adoption with the 'Carol II' Code of Criminal Procedure in 1936.*

Keywords: *secularization, oath, free thinkers, atheism, European patterns.*

Cuvinte-cheie: *secularizare, jurământ, liber-cugetători, ateism, modele europene.*

În *Noul cod de procedură penală* (art. 121), pe de o parte, cât și în *Legea nr. 8*, din 2002, pe de altă parte, se precizează în mod limpede faptul că în cazul martorilor (urmărire penală și judecată), dar și al unor demnitari/funcționari există posibilitatea depunerii jurământului laic. O asemenea situație nu este proprie doar țării noastre și nu s-a născut odată cu cele două acte legislative menționate. În plus, tematica este una de actualitate ținând cont, de pildă, de unele inițiative în acest sens ale fostului deputat Remus Cernea. Astfel, scopul acestui articol este de a analiza când anume s-a pus la noi în discuție problematica jurământului laic și în ce manieră acesta a fost adoptat.

Remus Cernea propunea, nu cu mult timp în urmă, fără succes însă, ca referința religioasă din jurământul de investitură a președintelui României (existentă și pentru prim-ministrul, miniștrii sau secretarii de stat) să fie eliminată. Cernea invocă în sprijinul inițiativei sale exemple prezente în alte state ale Uniunii Europene, precum și un posibil tratament discriminatoriu la adresa persoanelor având o identitate non-religioasă¹. Întreaga chestiune se referea la Constituția României, adoptată în 1992, unde formula „Așa să-mi ajute Dumnezeu” constituie o parte componentă a acestei situații. Este adevărat și faptul că în momentul dezbaterii constituției apăruse o inițiativă, fără succes însă, a senatorului Ionel Blaga, de includere și a unei formule

---

* O primă variantă a acestui text a fost publicată online, pe platforma <http://www.socialeast.ro/de-cand-se-poate-vorbi-in-romania-despre-juramantul-laic/>.

** Universitatea „1 Decembrie 1918” din Alba Iulia, România; e-mail: mrotar2000@yahoo.com.

¹ https://www.realitatea.net/remus-cerne-vrea-juramant-pentru-atei_1462623_foto_1399272.html, accesat la 17.10.2016.

alternative (respinsă și prin atitudinea influentă, la aceea oră, exprimată de către senatorul și poetul creștin Ion Alexandru, care a invocat majoritatea ortodoxă a populației românești, conștiința și tradiția)².

Însă și la nivelul unui discurs teologic există discuții asupra tematicii. Astfel, unii teologi creștini vehiculează de ceva vreme ideea conform căreia jurământul religios ar trebui să fie interzis inclusiv de către Biserica Ortodoxă. Se avea în vedere devalorizarea sa treptată, precum și lipsa de acoperire „teologică”. În sprijinul acestei afirmații teologul Gheorghios I. Mantzaridis, profesor emerit la Universitatea „Aristotel” din Salonic, invoca, de pildă, situația în care „părinții Bisericii” au avut o „unanimitate privind interzicerea absolută a jurământului” (Vasile cel Mare, Ioan Gură de Aur sau apostolul Matei, de exemplu)³. O opinie apropiată emitea și Dan Cârlea în ziarul *Lumina*. Acesta arăta însă că în situația în care jurământul nu-și are acoperirea teologică, dar este prea puternic ancorat în practicile societății, soluția jurământului civil ar fi valabilă și pentru creștini⁴.

Totodată, în România s-au emis o serie de opinii, mai ales din partea societății civile, cum că jurământul ar fi o „instituție” desuetă, fiind mai degrabă o formalitate și „un simulacru de sacralitate și consfințire”. Unul dintre susținătorii acestei idei dădea un exemplu relevant în acest sens, în următoarea manieră: „Câți dintre cei aleși și cele alese pot să jure, la final de mandat, că și-au ținut jurământul?”⁵.

În orice caz, în ciuda acestei situații, simbolistica jurământului rămâne puternică în țara noastră. De exemplu, neprestarea jurământului pentru cei aleși, demnitari și chiar funcționari publici, poate determina invalidarea acestora.

Apariția jurământului laic în secolul al XIX-lea constituie o parte dintr-un proces mai vast al secularizării care a pătruns atât laturile vieții publice, cât și ale celei private. S-au atins astfel, de către Stat/Putere, domenii aparținând în mod tradițional Bisericii, de mai multe secole. Acestea erau căsătoria, înregistrarea cazurilor de naștere sau de deces ori problema dispunerii asupra cadavrului (cremațiunea sau înmormântările laice) ș.a.m.d. Rezistența întâmpinată din partea forurilor ecleziastice, privind o serie de modificări în registru, operate de către Puterea Laică, a fost foarte accentuată în majoritatea acestor cazuri. Astfel, unul dintre punctele centrale ale disputei, implicând mize diverse, l-a constituit subiectul învățământului laic *versus* cel religios. Se poate identifica astfel Revoluția Franceză drept momentul în care s-a produs

---

² *Geneza* 1993, p. 719-721.

³ <https://www.pemptousia.ro/2015/02/interzicerea-juramantului-religios-de-catre-biserica-ortodoxa>, accesat la 23.06.2016.

⁴ <http://ziarullumina.ro/juramantul-intre-obligatie-si-pacat-20130.html>, accesat la 24.06.2016.

⁵ Vezi, pe larg, http://adevarul.ro/news/societate/despreinutilitatea-juramantului-1_50d036d9596d72009111665b/index.html, accesat la 18.01.2017.

prima modificare serioasă în registru. Odată cu acest eveniment se deschideau pârgurile, inclusiv înspre o atare evoluție, prin ceea ce René Rémond numea, de pildă, inițiativa fondatoare și anume separarea confesiunii de cetățenie⁶.

Pe de altă parte, la nivel mai extins, secularizarea jurământului a reprezentat consecința unui proces mai îndelungat de raționalizare petrecut în Occident. Era vorba implicit, pe termen lung, și despre un proces de separare a religiei de politică (după expresia unui cercetător american)⁷. Situația constituie și efectul unor schimbări sociale petrecute, fiind de asemenea certă și o devalorizare a jurământului (devenit și laic) în comparație cu perioadele mai vechi.

Cât privește jurământul laic, de mare notorietate, acum aproape 140 de ani a fost atitudinea lui Charles Bradlaugh care a refuzat la 1880 să jure religios la investirea sa în Parlamentul Englez. Bradlaugh a fost unul dintre marii atei ai secolului al XIX-lea, fiind cofondatorul la 1866 a așa-numitei *The National Secular Society*⁸. Atitudinea sa a avut largi reverberații în societatea britanică a vremii, la un moment dat, el fiind chiar arestat pentru acțiunile sale. Practic, pentru mai mulți ani, Bradlaugh devenise un adevărat caz, prin permanentele șicane reciproce în domeniu cu diversele autorități ale epocii. În cele din urmă, la 1888 i s-a permis să efectueze o declarație/jurământ în momentul investiturii, sub formulă laică, diferită de jurământul religios, creând astfel un precedent în materie, devenit ulterior lege⁹. De altfel, presa din România vremii a acordat un spațiu generos subiectului Bradlaugh, axându-se uneori pe latura „exotică” a întâmplării.

România liberă a alocat spații generoase subiectului și nu se limita, întotdeauna, doar la simpla reluare a unor informații din presa străină. Prelucrările se făceau, de altfel, în mod indirect, pe filieră franceză. De pildă, este cazul unui articol din *România liberă* la 1880, când se exprimau o serie de rezerve față de eficacitatea jurământului religios, cât și față de decizia Parlamentului Englez împotriva lui Bradlaugh (aceea de a nu-l valida ca parlamentar, deoarece refuzase jurământul religios de investitură)¹⁰. De asemenea, nu au lipsit criticile la adresa lui Bradlaugh și în ziarele românești, chiar dacă acestea se limitau, de cele mai multe ori, la scurte ironii asupra situației create. Totodată, presa din țara noastră a recurs și la latura senzatională a tematicii, unde, în majoritate covârșitoare, Bradlaugh era portretizat, ca personalitate, în culori stridente (se menționa, de exemplu,

⁶ Rémond 2003, p. 47.

⁷ Willen 1983a, p. 53-64; Willen 1983b, p. 109-116.

⁸ Asupra vieții lui Charles Bradlaugh vezi, de pildă, Niblett 2010. Pentru integrarea lui Bradlaugh în contextul vremii, vezi Royle 1974, p. 277-283.

⁹ *Jurământul* 1888, p. 2.

¹⁰ Coscal 1880, p. 3.

legătura între ideile sale și aspectul său fizic, impunător de altfel)¹¹. S-a recurs inclusiv la comparația între Franța și Anglia, în chestiune, tot în paginile *României libere*, arătându-se faptul că în spațiul britanic al epocii, Bradlaugh nu constituia un caz singular. În Hexagon, se arăta însă că practica jurământului civil începuse să fie utilizată din 1882 în parlament și în instanțe de judecată. Prin urmare, conform ziarului menționat, situația năștea un aparent echivoc: „Unde sunt oare mai înțelepți oamenii: în Anglia sau Francia?”¹².

Prezența cazului Bradlaugh în presa vremii a avut semnificația sa particulară privind tematica jurământului laic, putând fi considerat dezbaterul prin care existența și, implicit, posibilitatea jurământului laic deveneau cunoscute pentru un segment din opinia publică românească. Era vorba evident despre populația alfabetizată și consumatoare de presă din epocă. Dar în discuție intra astfel și un model, care devenea, un subiect de actualitate, câteva decenii mai târziu în România.

Însă, Bradlaugh a fost categorisit și ca ateu în alte diverse articole din presa românească a vremii, proporția întrebunțării celor două concepte (ateu sau liber-cugetător) pentru a-l caracteriza, fiind aproape egală. Uneori, în acest caz, cele două concepte apăreau ca fiind alăturate, exprimând aceeași idee: „nu credeți, că domnul Bradlaugh fiind atheu sau liber- cugetător, s-ar simți mai legat prin un jurământ făcut pe onoarea lui, la care ține orice om cinstit, decât prin un jurământ pe Biblia în care nu crede?”¹³. Dar Charles Bradlaugh a avut și admiratorii săi în spațiul românesc. De pildă, la decesul acestuia, în 1891, Constantin Bacalbașa îl elogia în ziarul radical *Lupta*, accentuând energia sa exemplară, precum și voința sa de fier. Concluzia lui era fără echivoc: „Când oare societatea românească, în care cu greu se pot menține cei buni, va fi capabilă să creeze un Bradlaugh?”¹⁴.

Relevant este și faptul că la decesul său presa românească a epocii n-a precizat situația în care Bradlaugh a fost înmormântat, fără asistență religioasă, conform ideologiei la care aderase. Situația este paradoxală, ținând cont de doi factori: 1. în cazuri similare (în mormântările lui Victor Hugo sau Gambetta, de pildă) situația devenise publică în România, prin intermediul presei; 2. exotismul situației. Importanța lui Bradlaugh referitoare la dezvoltarea „libertății de gândire” în Anglia victoriană era subliniată și într-un articol elogios la adresa sa, publicat pe prima pagină a ziarului *Adevărul*, la 100 de ani de la nașterea sa (1933). Se accentua faptul că, deși ateu și antisocialist, acesta, prin numeroasele sale acțiuni radicale (inclusiv cea a jurământului laic)

---

¹¹ *Bradlaugh* 1880, p. 2-3; *Din afară* 1881, p. 2.

¹² *Jurământul* 1882, p. 2.

¹³ *Correspondența* 1880, p. 3.

¹⁴ Bacalbașa 1891, p. 1.

adusese „servicii neprețuite cauzei progresului”, fiind omagiat în 1933 de întreaga Anglie¹⁵.

Și în spațiul francez al secolului al XIX-lea apăruseră discuții destul de extinse asupra laicizării jurământului, avute în vedere de către Jacqueline Lalouette în lucrările ei dedicate liberei cugetări¹⁶. În acest caz, relevant a fost proiectul de lege privind secularizarea jurământului, depus de către deputatul Joseph Fabre în Parlamentul Francez, la 1882¹⁷, sau cel privind suprimarea simbolurilor religioase din sălile de judecată, înaintat de către deputatul Jules Roche (1882)¹⁸. Momentul, în sine, se înscrie în ceea ce Jacqueline Lalouette numea procesul de secularizare de dinaintea secularizării propriu-zise, produsă în Franța prin legile separării dintre Stat și Biserică, adoptate în 1905. Cazul francez a făcut obiectul unui articol scris de Lalouette, care a demonstrat dificultățile majore în acceptarea jurământului laic în Franța¹⁹. De altfel, datorită spectrului ateismului, Curtea de Casație din Franța nu a acceptat eliminarea referinței religioase din jurământ decât în 1972. Cu toate acestea, o modificare importantă s-a petrecut în 1904, când au fost eliminate crucifixurile și alte însemne religioase din sălile de judecată.

Ceea ce s-a petrecut în Franța a avut ecouri inclusiv în presa românească a vremii. Astfel, ziarul *Adevărul*, în 1904, arăta că în ciuda excluderii simbolurilor religioase din sălile de judecată din Hexagon, pilda biblică continua să reprezinte o sursă de inspirație în sălile de judecată din acest spațiu geografic. Era invocată astfel opinia omului politic Georges Clemenceau (anticlerical, în esență), care, la un moment dat, afirmase că eroarea judiciară în cazul procesului lui Iisus ar fi trebuit să inspire judecătorii vremii. După Clemenceau, așezarea unor simboluri religioase în capătul sălilor de judecată, ar fi avut darul să influențeze pozitiv judecata²⁰.

Și spațiul belgian a fost angrenat în această dispută, aici, de altfel, existând un teren fertil de dezvoltare datorită forței deosebite a mișcării liberei cugetări (active încă din prima jumătate a secolului al XIX-lea)²¹.

În spațiul românesc, jurământul utilizat ca mărturie a fost până în secolul al XX-lea acceptat doar sub forma sa religioasă. Relevante pentru o asemenea direcție au fost *Pravila lui Matei Basarab*, glava 292 (1652)²² și *Codul*

¹⁵ I. 1933, p. 1.

¹⁶ Lalouette 1997, p. 269-275.

¹⁷ *Discours* 1883.

¹⁸ Lalouette 2013, p. 53-55.

¹⁹ *Ibidem*, p. 45-57.

²⁰ E.D.F. 1904, p. 1.

²¹ Pentru cazul belgian (secularizarea jurământului în instanță), a se vedea *Dictionnaire* 2005, p. 9, 21, 33, 136, 185, 227-228, 250, 258, 314.

²² „Oamenilor răi, ce se zice, căroră nu le este frică de Dumnezeu, jurământul lor pe apă să-l scrii” (Alexandrescu 1904, p. 490).

Calimach (adoptat în Moldova la 1817), unde se preciza că erau acceptați la jurământ doar „cei care aduceau un certificat de la preot că și-au îndeplinit datoriilor lor religioase”²³. Termeni similari sunt proprii și *Codului Caragea* (adoptat în Muntenia la 1818)²⁴. Caracterul sacru al jurământului, cu un implicit caracter persuasiv, este dovedit limpede de *Pravila lui Matei Basarab*, unde se specifică:

„Cine se jură, ori despre vre o parte ce-l vor ceară să facă, sau fără judecată, va jura, iar după aceea se va arăta că au jurat strâmb, acelaia să-i taie limba, așijderea și mărturiilor carii vor jura strâmb. Iar alte Pravile sau legi zic, să se taie mâna celui care va jura strâmb [...]. Cine va jura pre Dumnezeu strâmb, acela să nu gândească că-l va uita. De jurământ să fugi, măcar de vei vrea să juri și drept. Cine jură strâmb de Dumnezeu se leapădă. Ferice iaste de acela, ce nu se jură, ori drept, ori strâmb”²⁵.

Prin urmare, pedeapsa divină, în situația jurământului mincinos, era dublată și de cea fizică.

Noi reglementări asupra procedurii civile și penale din a doua jumătate a secolului al XIX-lea includeau referința la Divinitate, în formula prestării jurământului atât în situația mărturiei unei persoane acuzate, cât și în cea a martorilor și juraților. De asemenea, o regăsim și la investitura funcționarilor publici (primar și notar). Formula era ușor diferită în aceste cazuri, în ceea ce privește martorii și acuzatul, pe de o parte, și jurații, pe de altă parte. Astfel, în cazul primilor se întrebuița o formulă mai extinsă, dublată de intervenția celui care prezida ședința de judecată. Rolul acestei formule extinse era, în mod cert, unul de întărire a efectului persuasiv asupra martorilor, arătându-se că jurământul îl așeza pe acesta în relație directă cu Dumnezeu:

„După ce martorul va jura, presidentul îi va zice aceste cuvinte: «Dumnezeu care știe toate, martor la jurământul ce ai făcut, să te pedepsească dacă vei spune neadevăr. Asemenea vei ști că legea pedepsește pe cel ce este martor mincinos»”²⁶.

Cu certitudine, efectele presupuse ale dublării formulei în cazul martorilor erau directe, putând chiar modifica o mărturie inițial mincinoasă. Demonstrația acestui fapt provine indirect prin mărturiile literare. Scriitorul Ioan Alexandru Brătescu-Voinești, care a fost mulți ani judecător, în lucrarea sa *Din carnetul unui judecător*, inclusă în volumul *În lumea dreptății*, publicat la 1906, expunea un caz de acest fel. Un judecător bănuia o martoră de jurământ strâmb, spunându-i:

---

²³ *Ibidem*.

²⁴ *Ibidem*.

²⁵ Berechet 1926, p. LXXXXVII-LXXXVIII.

²⁶ *Ibidem*.

„Ia seama! Ai jurat pe sfânta cruce, înaintea lui Dumnezeu, care vede și știe toate, că ai să spui numai adevărul. Legea te pedepsește dacă s-o dovedi că ai jurat strâmb, dar înainte de lege să te gândești la Dumnezeu, care nu doarme și care te lovește când cu gândul nu gândești, în ce ți-e mai drag. Dacă vei spune minciuni și ți s-o întâmpla pe urmă vreo urgie, degeaba o să te închini, degeaba o să te bocești. Să îți aduci aminte de jurământul de azi!”²⁷

În fața acestei situații, martora își schimba depoziția, mărturisind adevărul, deoarece „Îmi sunt acasă amândoi copilașii bolnavi de angină în gât”²⁸.

În țara noastră primele discuții asupra jurământului laic apăreau spre sfârșitul secolului al XIX-lea²⁹, dar câștigau în notorietate abia la începutul veacului următor. Acestea s-au manifestat, pe de o parte, sub influența externă (vezi înrăurirea acțiunilor de separare a Bisericii de Stat în Franța din a doua jumătate a secolului al XIX-lea și încununată de succes la 1905), cât și datorită existenței unui curent favorabil secularizării jurământului în spațiul românesc. Primele manifestări la noi în acest sens s-au exprimat, la modul real, în împrejurările în care un martor refuza să depună jurământul religios. El se declara astfel liber-cugetător în situația diverselor cauze civile sau penale din epocă. Revistele *Dreptul* și *Curierul judiciar*, de la începutul secolului al XX-lea, menționează o serie de exemple în acest sens (cel mai cu greutate nume din epocă care a refuzat să jure religios, declarându-se liber-cugetător, fiind cel al lui Nicolae C. Furculescu, unul dintre membrii fondatori ai Partidului Național Liberal, doctor în științe politice la Universitatea din Bruxelles)³⁰. Însă, conform legislației de atunci, se sublinia imposibilitatea efectuării jurământului laic: persoana care nu se declara religioasă sau care nu dorea să presteze jurământul religios, sub pretextul că ar fi liber-cugetător de pildă, era recuzată ca martor și amendată³¹. Este, de exemplu, cazul lui David Cohn la 1913 care a refuzat să presteze jurământul în calitate de martor, întrucât, fiind liber-cugetător, considera nu se regăsea în textul legii. Amenda aplicată acestuia a fost de 100 de lei. În răspunsul recursului împotriva deciziei se explica măsura luată împotriva lui David Cohn, invocându-se articolele 196 și 207 din *Codul de procedură civilă*, precum și articolele 5 și 21 din Constituție (1866):

„Considerând jurământul fiind un act cu caracter nu numai civil, ci și religios întrucât cuprinde și invocarea divinității în sprijinul adevărului celor declarate, legiuitorul a prescriș o formulă după religia ortodoxă a răsăritului, care este

²⁷ Brătescu-Voinești 1906, p. 96.

²⁸ *Ibidem*, p. 57.

²⁹ Vezi, de pildă, o trecere în revistă a amendamentului depus în Parlamentul Francez de către Gustave Humbert, fost ministru de Justiție, care a propus la 1883 adoptarea unei formule facultative pentru prestarea jurământului religios în instanță (*Dreptul* 1884, p. 141-142).

³⁰ *Curierul* 1908, p. 478.

³¹ *Curierul* 1914, p. 432.

cea dominantă în stat [...] [...] nu se poate însă admite că cultul religios să fie cu totul exclus din formulă, deoarece jurământul a cărui formulă nu conține elementul religios nu are nici o existență legală. Că rezultă de aici că atunci când cel chemat să jure nu arată că practică un alt cult religios decât cel creștin ortodox sau nu arată formulele cultului său nu poate cere să fie dispensat de obligațiunea de a jura după formulele prescrise de lege nici prin urmare să fie apărut de penalitatea prevăzută pentru refuzul de a jura. Că, în speță, din procesul verbal supus recursului se constată că recurentul nu a susținut instanței de fond că ar practica unul dintre riturile religioase recunoscute și așa fiind, nu poate cere casare pe motiv că i s-a impus de judecător o formulă de jurământ cu credințele și cultul care ar practica sau că a refuzat formula propusă de dânsul”³².

Problematica a fost atinsă și la 1909 în revista *Dreptul*, arătându-se că nu exista la aceea oră vreo reglementare pentru asemenea situații și, mai mult, considera că „ateu și liber cugetător nu poate fi acela care nu se mulțumește a afirma, ci dovedește într-un mod oarecare lipsa lui de credință în Dumnezeu”³³.

Repertoriul General de Jurisprudență Română, întocmit la 1908 de către avocatul Ioan C. Barozzi, este cât se poate de limpede în direcția enunțată, conform legislației din acea vreme:

„Martorul, după lege neputând să depună decât sub jurământ, el nu poate fi scutit de această formalitate sacramentală pe cuvânt că ar fi ateu sau liber-cugetător. Dacă martorul refuză a presta jurământul, dânsul poate fi silit la aceasta”³⁴.

În termeni similari se punea problema și în *Manualul curților de jurați*, întocmit de către Constantin Rătescu la 1929: inexistența formulei religioase din jurământ determina lipsa legalității sale, chestiune aplicabilă și în cazul refuzului cuiva de a jura pe motiv de „liberă cugetare” (era vorba despre articolul 329 din actul menționat)³⁵.

În condițiile obligativității jurământului religios, Biserica Ortodoxă Română nu a luat în calcul vreo discuție privind o alternativă la acesta. Însă, până la 1918, în cadrul Bisericii au apărut diverse dezbateri asupra chestiunii, cum ar fi: prestarea jurământului în instanțe de către clerici³⁶, prestarea jurământului de către funcționari la investitură în fața preoților³⁷ sau refuzul adventiștilor de a jura³⁸.

---

³² *Dreptul* 1914, p. 340-341.

³³ *Dreptul* 1909, p. 25.

³⁴ Barozzi 1908, p. 33.

³⁵ *Manualul* 1929, p. 80, 91. Pentru termenii identici ai problemei înainte de 1900, vezi Fratoșțițeanu 1892, p. 311.

³⁶ *Acte* 1913, p. 46-48.

³⁷ *Ibidem*, p. 96-115.

³⁸ *Calist* 1915, p. 354-356.

Primul politician român care a sugerat o modificare a jurământului religios a fost radicalul Gheorghe Panu (1848-1910)³⁹. Acesta, în 1890, în colaborare cu mai mulți membri ai parlamentului, a propus o schimbare a proiectului de lege privind organizarea magistraturii. Astfel, urmau să fie suprimate din text formulele prin care magistrații jurau credință regelui și invocau divinitatea⁴⁰. Prin argumentele pe care Panu le aducea în favoarea amendamentului, se număra și faptul că magistrații jurau, în principal, să respecte constituția (ceea ce trimitea în mod direct, la credință față de rege, România fiind o monarhie constituțională). Panu mai invoca situația în care magistrații ar fi fost nevoiți să judece un proces în care regele ar fi fost implicat. Totodată, el sublinia faptul că unele persoane erau „perfect onorabile, chiar dacă din anumite considerente”⁴¹ nu acceptau o altă formulă a jurământului decât cea pe onoare și conștiință⁴², adică jurământul laic. Amendamentul propus de Gheorghe Panu nu a fost însă acceptat. Liber-cugetătorii din România⁴³ au susținut primii (ca structură organizată), în mod public, înlocuirea jurământului religios cu cel laic. Constantin Thiron (1853-1924), profesor la Facultatea de Medicină din Iași, fondatorul Asociației Naționale a Liber-Cugetătorilor din România (constituită în locuința sa din Iași, la 1 iulie 1909), de pildă, a militat pentru această idee. Faptul nu constituia o noutate, deoarece, inclusiv în cadrul diverselor congrese internaționale ale liber-cugetătorilor de la sfârșitul secolului al XIX-lea sau în cele naționale (cazul francez) se ceruse suprimarea completă a jurământului religios⁴⁴. Astfel, la un moment dat, Thiron susținea că printre diversele măsuri care ar fi dus la separarea Bisericii de Stat în România era necesară și „modificarea art. 125 (din constituție), în sensul în care jurământul religios să fie înlocuit juridic și la intrarea în funcție printr-un jurământ pe onoare și conștiință”⁴⁵. Această propunere a formulat-o cu ocazia referatului prezentat la Congresul monist de la Hamburg, din 1911. Thiron s-a mai pronunțat legat de acest subiect în momentul în care vorbea la 1910 despre „mentalitatea” societății românești a vremii care nu ajunsese la „criteriul înalt al libertății de conștiință integrală”. În consecință, o asemenea situație

„te silește a fi religios ipocrit, adică laș, la ceea ce nu crezi, *forțându-te a face jurământ bisericesc la intrarea în funcție, ca martor în justiție, botezul copiilor, cununie; impunerea obligatorie a învățământului religios creștin în școli, adică*

³⁹ Pentru detalii despre viața și activitatea lui Gheorghe Panu, vezi Mateescu 1987.

⁴⁰ Cîncea 1967, p. 93.

⁴¹ *Ibidem*.

⁴² *Ibidem*.

⁴³ Asupra mișcării liberei cugetări din România până la 1914, vezi Rotar 2016, p. 554-569.

⁴⁴ Lalouette 2013, p. 53.

⁴⁵ Thiron 1911, p. 12.

a basmelor biblice-evangelice timp de zece ani, abuzându-se de naivitatea copiilor noștri [subl. a.]⁴⁶.

În al doilea rând, în revista *Rațiunea* (organul oficial al liber-cugetătorilor români, publicată între 1911 și 1914) au fost adoptate diverse atitudini în favoarea jurământului laic. De exemplu, se evoca, într-un articol, situația în care un liber-cugetător era obligat să jure religios, împotriva voinței sale, în cazul satisfacerii serviciului militar. Șerban Năsturel, autorul articolului⁴⁷, considera că refuzul de a jura religios, în cadrul serviciului militar, nu atingea bunele moravuri din epocă și nici ordinea publică, întrucât constituia un act în spiritul Constituției de la 1866, dezvoltând curajul opiniei:

„Da domnilor și noi avem un cult: cultul adevărului. Celebrarea cultului nostru se îndeplinește cu o pompă care întunecă pe aceia a celorlalte (zic pompă, căci se pare că fără pompă nu poate exista un cult). Bisericile și odăjdile noastre sunt laboratoarele. Preoții noștri sunt oamenii de știință. Ei nu-și bat joc de cultul lor [...]. Deci domnilor avem și noi un cult și ni se poate aplica și nouă art. 21 din Constituție [n.a., libertatea conștiinței]”⁴⁸.

Totodată, Năsturel invoca și faptul că regele jurase să respecte constituția, ceea ce însemna că era ilegală tragerea la răspundere a unui liber-cugetător, pentru motivul că nu dorea să jure religios, situația fiind astfel împotriva credințelor și conștiinței sale.

Cazurile când în instanță o anumită persoană refuza să presteze jurământul religios, pe motiv de „liberă cugetare”, au fost totuși izolate în România vremii. Astfel, diversele reviste cu tentă juridică din epocă menționează arareori situații de persoane care din motive de conștiință procedau astfel. Sunt cazurile, de pildă, a unui anume Ion Binder la 1924⁴⁹ sau al lui Solomon Gatz la 1929⁵⁰.

Nu doar în instanțe de judecată s-au înregistrat, în acea vreme, situații de refuz a jurământului religios. Astfel, la 1888 Vintilă Rosetti, la investitura sa ca membru al Consiliului Comunal al Bucureștiului, a refuzat să depună jurământul religios, preferându-l doar pe cel civil⁵¹.

Socialiștii români de la sfârșitul secolului al XIX-lea constatau în epocă ceea ce se poate numi drept devalorizarea jurământului în instanțele de judecată. Aceștia interpretau însă întreaga problematică prin filtrul ideologiei la care aderaseră. Prin urmare, conform lor, interesele muncitorimii erau lezate, în condițiile în care jurământul ajunsese doar „o supapă de siguranță

---

⁴⁶ Thiron 1910, p. 8.

⁴⁷ Năsturel 1912, p. 45-48.

⁴⁸ *Ibidem*, p. 48.

⁴⁹ *Buletinul* 1924, p. 424.

⁵⁰ *Buletinul* 1929, p. 407.

⁵¹ *Noul* 1888, p. 2.

pentru toți pungașii și șarlatanii⁵²: patronii, refuzând să-și onoreze obligațiile și dispunând de mijloace materiale suficiente, erau capabili să angajeze persoane care să depună mărturii mincinoase, vătămând așadar drepturile angajaților. Totodată, se considera drept ridicolă și absurdă formula prestării jurământului, deoarece, conform uzanțelor vremii, inclusiv ateii erau obligați să întrebuițeze sintagma „jur pe Dumnezeu”. Constatând, prin urmare, devalorizarea jurământului, socialiștii români propuneau soluții radicale (suprimarea acestuia), deoarece „azi însă, el [n.a. jurământul] e o povară pentru cei săraci și frânghia de scăpare a celor ce se simt amenințați a fi condamnați⁵³. În fața scenariului cum că o atare situație ar fi reprezentat „o lovitură de moarte” aplicată religiei, socialiștii se considerau ca fiind îndreptățiți să pretindă acest fapt: „odată ce religia a ajuns ca sub scutul ei pungașii să poată opera în liniște, nu vedem de ce ar fi menajată. Și pe urmă de hatârul religiei trebuie oare ca zeci de muncitori să fie despoiați de bunul lor, de munca lor! Sigur că nu⁵⁴. Se observă astfel o clară atitudine anticlericală, în conformitate cu ideologia socialistă a vremii. În plus, autorul articolului, în final, consemna și faptul că în eventualitatea în care legiuitorul n-ar fi dorit să suprimă jurământul, datoria muncitorilor era să refuze prestarea acestuia, tocmai pentru a crea presiune asupra celor îndatorați să găsească o soluție mai adecvată situației.

În viitor, ar fi necesară o investigație în diverse fonduri judiciare ale celei de-a doua jumătăți a secolului al XIX-lea, precum și în cele din perioada interbelică, pentru a acoperi și mai potrivit dimensiunea cantitativă a problemicii. Aceasta ar trebui, totodată, să cuprindă și identificarea apartenenței socio-culturale și chiar politice a persoanelor care au refuzat pe motiv de conștiință (ateism/liberă cugetare/socialism, comunism) prestarea jurământului religios în epocă. În plus, în mod cert, nu poate fi exclusă din analiză nici apartenența etnică a acestora și nici chiar cea religioasă - când unele persoane refuzau să jure (vezi de pildă cazurile evreilor, mahomedanilor sau chiar ale baptiștilor din aceea vreme). Pentru refuzul jurământului pe cruce (baptiști) - vezi un caz de acest fel la 1923, menționat în *Adevărul*⁵⁵ - sau al evreilor care aveau posibilitatea unor multiple formule de jurământ în instanță⁵⁶. Pentru evrei jurământul *more judaico* a fost cel mai discutat în epocă⁵⁷, dar și cel în jurul căruia s-au creat cele mai multe „explicații” (introdus de către Mihail Sturdza la 1838). În acest ultim caz, în discuție intră în mod direct și problema antisemitismului, dar și faptul că abrogarea jurământului *more*

⁵² *Disc.* 1896, p. 1.

⁵³ *Ibidem.*

⁵⁴ *Ibidem.*

⁵⁵ *Baptist* 1923, p. 2.

⁵⁶ Pentru o clasificare a acestora în patru categorii, vezi Gaius 1886, p. 2.

⁵⁷ Vezi, de pildă, Stern 1921, p. 221-226, 279-282.

judaico s-a petrecut la noi abia după sfârșitul primei conflagrații mondiale (1919)⁵⁸, ca urmare și a unei acțiuni concertate a comunității evreiești din România vremii împotriva acestuia⁵⁹. Conform lui Teșu Solomovici, abrogarea jurământului *more judaico* alinia România, măcar „din bun simț”, la ceea ce Occidentul făcuse în acest domeniu mult mai devreme⁶⁰. Oricum, în presa vremii din România au apărut mențiuni privind lipsa onoarei unor evrei în situația prestării jurământului în instanță. Astfel, ziarul *Telegraphul*, la 1888, insera o știre privind un anumit evreu din Brăila care inițial refuzase jurământul religios, motivând faptul că era liber-cugetător. Nu după mult timp aceeași persoană jura pe cruce în instanță, fără absolut nicio onoare, conform aceluiași ziar⁶¹.

Cazurile de refuz de prestare a jurământului militar în cazul neoproteștanților au determinat și adoptarea unor atitudini critice, de către o parte a presei românești asupra legiurilor timpului. Astfel, în 1927, ziarul *Socialismul* critica condamnarea de către un consiliu de război la un an de închisoare a unui soldat nazareean într-o astfel de împrejurare. Se compara situația inechitabilă de gen dintre soldații „mistici naivi” și ofițerii „defraudatori, bigami” și corupți, unde justiția militară, ca „justiție de clasă”, nu întrebuintă aceeași unitate de judecată⁶². Prin urmare, asemenea cazuri erau considerate drept o lezare a constituției, ce garanta libertatea conștiinței și cea religioasă.

În perioada interbelică socialiștii români au mai exprimat opinii împotriva jurământului religios și în favoarea celui laic. Astfel, ei se situau într-o continuitate cu pozițiile adoptate înainte de Primul Război Mondial, fidele asumării principiului separării Bisericii de Stat, conform doctrinei lor politice. Este cazul socialistului Ion D. Păunescu-Paltin⁶³. Liber-cugetător, fidel acestei doctrine până la sfârșitul vieții⁶⁴, el exprima în paginile ziarului *Socialismul* critici împotriva nerespectării principiului libertății conștiinței, garantat în perioada interbelică de statul român. Astfel, la 1928 el considera că obligația funcționarilor și soldaților de a jura religios, precum și obligativitatea jurământului religios în instanțele judecătorești constituia o încălcare gravă principiilor statuate de constituția țării de la acea oră⁶⁵. În consecință,

---

⁵⁸ Iancu 2000, p. 267.

⁵⁹ Vezi, de pildă, *Evreii* 2003, p. XL, XLIII, 280, nota 1.

⁶⁰ Solomovici 2007, p. 95-96.

⁶¹ Marisillus 1888, p. 2.

⁶² *Libertatea* 1927, p. 2.

⁶³ Pentru o caracterizare a vieții și activității sale, vezi Rădăceanu 1940, p. 4.

⁶⁴ Conform voinței sale, Ion D. Păunescu-Paltin a fost incinerat la Crematoriul Cenușa din București (*Păunescu-Paltin* 1931, p. 4). Relevant în cazul său este și faptul că el reușise să răspândească aceste idei, inclusiv printre membrii familiei sale (Felea 1946, p. 62).

⁶⁵ Paltin 1928a, p. 1-2.

Păunescu-Paltin îi îndemna pe liber-cugetătorii români ai epocii să se organizeze și să-și exprime nemulțumirea în mod public față de această situație. De asemenea, îi sfătua să se apropie și să sprijine Partidul Social Democrat în demersurile sale, privind separația Bisericii de Stat⁶⁶. Așadar, toată această chestiune, reliefată și de Păunescu-Paltin⁶⁷, scotea în relief atitudinile anticlericale dezvoltate de socialiștii români în epocă. Principiul doctrinar al acestora cuprins aici era acela al Religiei și Bisericii ca unelte ale exploatării burgheze⁶⁸.

Totuși, reglementarea posibilității jurământului laic la noi, în instanțe de judecată, de pildă, s-a produs odată cu *Codul de procedură penală*, adoptat în timpul lui Carol al II-lea (1936). Astfel, în cadrul acestuia se specifica limpede faptul că, propriu-zis, nu era vorba despre un jurământ, ci despre o declarație „pe onoare și conștiință” (articolul 153, alineatul 5), utilizată în instanță⁶⁹. Prin urmare, la 1936, invocarea onoarei și conștiinței devenea la noi sinonimă, în instanță, cu invocarea Divinității.

Cu siguranță există o legătură între reglementarea menționată și situația în care liber-cugetătorii și cei fără religie (atei în esență) au devenit o categorie recunoscută oficial de către statul român prin includerea lor în *Recensământul populației din 1930*. Astfel, numărul liber-cugetătorilor și al celor fără religie în România se ridică la 6604, în mod paradoxal cei mai mulți dintre aceștia viețuind în mediul rural (4577 în mediul rural față de 2027 în mediul urban, cei mai mulți fiind localizați în București, adică 989 persoane)⁷⁰. Necesitatea recunoașterii acestei categorii devenise stringentă și în România. În 1927 avocatul Victor Valentin publica în ziarul *Adevărul* un articol unde consemna faptul că în ciuda unei evidente creșteri, atât în țară, cât și pe plan mondial a adepților liberei cugetări, nu exista o recunoaștere din partea statului român a acestora. În consecință, el arăta că în unele situații când o serie de persoane se declaraseră ca adepți ai acestui curent, situația făcea ca ei să nu fie tratați la modul serios, nici de către stat, nici de către societate. Conform lui Valentin, dacă constituția țării garanta, la acea oră, faptul că nimeni nu putea avea o credință în afara conștiinței sale, atât timp cât nu atenta la ordinea publică, era absolut necesar ca statul să aibă obligația de a înregistra, statistic măcar, existența liber-cugetătorilor. Avocatul puneă această problemă în virtutea unor discuții apărute în acea vreme, privind un recensământ general al populației țării, unde urma să fie indicată și apartenența religioasă/confesională a cetățenilor. Acest fapt s-a și petrecut, de altfel, trei

⁶⁶ *Ibidem*, p. 2.

⁶⁷ Paltin 1928b, p. 2. Vezi și Paltin 1928c, p. 3.

⁶⁸ *Ibidem*.

⁶⁹ *Codul* 1936, p. 60.

⁷⁰ Vezi, pe larg, *Recensământul* 1938, p. 441-457.

ani mai târziu (1930). În opinia lui Victor Valentin, un liber-cugetător era acea persoană care a ales „să nu mai mintă, fiindcă în felul de credință ce și l-a ales i se întruchipează întreaga personalitate și tot aspectul moral al ființei sale”⁷¹.

Dacă analiza de față s-ar extinde în viitor, aceasta ar trebui să cuprindă și o încercare de cuantificare a creșterii/descreșterii prestării jurământului laic în instanțele din România după adoptarea sa în 1936. Desigur, o asemenea investigație este una extrem de dificilă, chiar iluzorie, așa spune, ținând cont de numărul enorm de fonduri arhivistice judiciare care ar trebui avute în vedere. Probabil alegerea unui eșantion reprezentativ al acestora ar putea reprezenta o soluție sau chiar exemplele analitice invocate de Jacqueline Lalouette pot constitui un model⁷².

Totodată, ar trebui identificate și alte posibile informații în presa vremii, asupra tematicii. Așa, de pildă, antologia de texte a ziaristului de origine armeană, Leon Kalustian, publicată între 1936 și 1938, menționează un asemenea caz: un muncitor audiat la o judecătorie de ocol din București declara: „Apoi să mă iertați, dar eu nu pot să jur pe cruce, fiindcă sunt liber cugetător”⁷³.

Cu toată modificarea realizată în 1936, faptul de a nu jura pe cruce în instanță a reprezentat o situație aparte în ochii unei părți a opiniei publice și în perioada următoare. Această conjunctură se observă în anul următor, cu ocazia unui proces intentat în București unor persoane suspectate pentru activitate comunistă. Inculpații au refuzat să jure pe Biblie, fiind astfel „identificați” și criticați ca fiind liber-cugetători de unele dintre ziarele vremii⁷⁴.

Cât privește evoluția ulterioară, trebuie menționat faptul că *Legea nr. 13* din 1948 a determinat o serie de modificări în cadrul *Codului penal* și a *Codului de procedură penală din România*. Astfel, s-a ajuns, în noul climat politic, la eliminarea jurământului religios. Acesta s-a menținut, ca expunere, într-o manieră apropiată de formulările anterioare, însă fără referințe la Divinitate („Jur că voi spune adevărul și că nu voi ascunde nimic din ceea ce știu”)⁷⁵. Modificările ulterioare din perioada comunistă au determinat ca, pentru o scurtă perioadă de timp, formula jurământului să fie eliminată din *Codul de procedură penală*, considerându-se că atragerea atenției martorului de a spune

---

⁷¹ Valentin 1927, p. 1.

⁷² Luând în discuție cazurile de liber-cugetători din Franța care au refuzat să presteze jurământul religios în instanță, Jacqueline Lalouette utilizează o lucrare a unui magistrat din epocă (Victor Jeanvrot), unde sunt cuantificate câteva zeci de cazuri de refuz, plus consecințele ce au decurs din acestea (Lalouette 1991, p. 23-39; Lalouette 2013, p. 51).

⁷³ Kalustian 1976, p. 94.

⁷⁴ Vezi Burcea 2016, p. 111-112, nota 143.

⁷⁵ <http://lege5.ro/Gratuit/g42dombw/legea-nr-13-1948-pentru-modificarea-unor-dispozitii-din-codul-penal-si-codul-de-procedura-penala>, accesat la 23.05.2017.

adevărul era o situație suficientă pentru găsirea acestuia⁷⁶. Jurământul a fost reintrodus în instanțele din România în 1968 (fără a cuprinde referințe religioase)⁷⁷. Abia în 1993 invocarea Divinității reappare în procedura juridică din România, păstrându-se, în paralel, și posibilitatea mărturiei în instanță a celor fără religie sau confesiune⁷⁸. Reglementarea este valabilă și astăzi, însă este aproape imposibil a estima în ce proporție jurământul laic s-ar regăsi în diversele cauze civile sau penale de la noi.

De asemenea, jurământul funcționarului public, adoptat prin *Legea nr. 188/1999*, lasă posibilitatea celor fără religie/confesiune să-și mărturisească convingerile non-religioase la momentul investiturii (art. 6)⁷⁹.

Cât privește jurământul militar, acesta încorporează în forma sa actuală referința la Divinitate, păstrând însă, ca în cazul funcționarilor publici, „libertatea convingerilor religioase” (*Legea nr. 446*, din 2006, articolul 9, alineatele 1 și 2)⁸⁰. Cazul jurământului militar este însă relevant și dintr-o altă perspectivă și anume că acesta a urmat, să zicem, în modul cel mai direct, spiritul vremii⁸¹. Astfel, din 1872 până la 1949, diversele formule de jurământ militar începeau cu o expresie standard care a rămas aproape neschimbată: „În numele lui Dumnezeu, Atotputernicul, eu ...”. Instaurarea regimului comunist a produs modificări în registrul enunțat, în sensul în care referințele la Divinitate au fost eliminate. Prin urmare, din 1949 până în 1972, acest jurământ cuprindea la un moment dat și expresia: „Jur să urăsc din adâncul ființei mele pe toți dușmanii Patriei și ai poporului muncitor”. Abia în 1996 s-a reintrodus referința la Divinitate în conținutul jurământului militar, aceasta fiind prezentă și astăzi.

Concluzii

Cât privește problematica secularizării jurământului în spațiul românesc, remarcăm, în principal, faptul că a existat un decalaj evident între apariția „dezbatărilor” în jurul subiectului în spațiul românesc și cel occidental. În fapt, nu vorbim despre polemici la noi pe marginea subiectului, ci, mai degrabă, doar despre o serie de luări de poziție în chestiune. Situațiile

⁷⁶ Vezi nota de subsol la articolul 156 în *Codul* 1960, p. 78.

⁷⁷ <http://www.monitoruljuridic.ro/act/codul-de-procedura-penala-din-12-noiembrie-1968-emitent-marea-adunare-nationala-publicat-n-buletinul-oficial-nr-38111.html>, accesat la 11.04.2016.

⁷⁸ <http://lege5.ro/Gratuit/gu4dombv/legea-nr-45-1993-pentru-modificarea-si-completarea-codului-de-procedura-penala>, accesat la 23.11.2016.

⁷⁹ <http://legeaz.net/legea-188-1999/art-62>, accesat la 22.04.2017.

⁸⁰ http://www.dreptonline.ro/legislatie/lege_pregatire_aparare_tara.php, accesat la 18.09.2017.

⁸¹ Vezi, pe larg, Martin, Pătrașcu 2013, p. 74-85. Formulele invocate în articol pentru jurământul militar (1872-1996) sunt extrase din acest articol.

în care anumite persoane, asumându-și o identitate non-religioasă, refuzau să presteze jurământul religios au fost totuși rarissime în epocă. Aceasta s-ar explica prin profilul societății românești a vremii, precum și cel al elitelor aferente, puțini membri ai acestora aderând la ideile liberei cugetări, care, de pildă, susținea implementarea formulei jurământului laic. În fapt, coagularea timidă a unei mișcări de liberă cugetare la noi, la sfârșitul primului deceniu al secolului al XX-lea, a determinat punerea problemei în termeni concreți, fără mari reverberații, astfel încât să determine o dezbatere publică. Tentativa societății românești de aliniere la tendințele centrale din epocă (la nivel legislativ), pe de o parte, cât, pe de altă parte, o anumită creștere a numărului persoanelor care se considerau liber-cugetătoare (atee în esență) în epocă, a făcut ca, prin *Codul penal* din 1936, să fie acceptată formula jurământului laic. Evoluția ulterioară a manierei de prestare a jurământului în România a fost influențată de evoluțiile politice și de natura regimurilor politice care s-au succedat.

Abrevieri bibliografice

- Acte* 1913 - *Acte oficiale. Desbaterile Sfântului Sinod din sesiunea de toamnă. Anul 1912*, în *BOR*, XXXVI, 1913, 11, p. 1-118.
- Alexandresco 1904 - Dimitrie Alexandresco, *Principiile dreptului civil român*, vol. III *Despre contracte și convenții*, București, 1904.
- Bacalbașa 1891 - Constantin Bacalbașa, *Charles Bradlaugh*, în *Lupta*, VIII, nr. 1324, din 24 ianuarie 1891.
- Baptist* 1923 - *Baptist în fața Consiliului de Război. Un soldat baptist condamnat pentru că nu jură pe cruce*, în *Adevărul*, XXXVI, nr. 12008, din 7 aprilie 1923.
- Barozzi 1908 - Ioan C. Barozzi, *Repertoriul General de Jurisprudență Română a Înaltei Curți de Casație și Justiție cuprinzând toate principiile, toate soluțiile și toate interpretările de legi date asupra tuturor legiuirilor Țării Românești cu începere de la 1 Ianuarie 1862 și până la 1 Ianuarie 1906*, vol. III, cuprinzând materiile literelor M, N, P și Q, București, 1908.
- Berechet 1926 - Ștefan Gr. Berechet, *Judecata la români. Până în secolul al XVIII-lea (cercetare pe baza documentelor slavo-române)*, Chișinău, 1926.
- Bradlaugh* 1880 - *Bradlaugh*, în *România liberă*, IV, nr. 883, din 11 mai 1880.
- Brătescu-Voinești 1906 - Ioan Al. Brătescu-Voinești, *În lumea dreptății (nuvele și schițe)*, Iași, 1906.
- Buletinul* 1924 - *Buletinul Curților de Apel*, VI, vol. I, 1924.
- Buletinul* 1929 - *Buletinul deciziilor*, 66, 1929.
- Burcea 2016 - Mihai Burcea, „*Apărând orânduirea de stat*”. *Siguranța pe urmele lui Gheorghe Crosneff în România interbelică*, București, 2016.
- Callist 1915 - Callist, episcop de Argeș, *Pastorală*, în *BOR*, XXXIX, 1915, 4, p. 331-359.

- Cîncea 1967 - P. Cîncea, *Din istoricul radicalismului liberal burghez: activitatea parlamentară a lui Gh. Panu (1888-1964)*, în *Studii*, 20, 1967, 1, p. 81-98.
- Codul 1936 - *Codul de procedură penală*. Ediție Oficială, București, 1936.
- Codul 1960 - *Codul de procedură penală. Text oficial cu modificările până la data de 1 decembrie 1960, urmat de o anexă de acte legislative*, București, 1960.
- Corespondența 1880 - *Corespondența României libere*, în *România liberă*, IV, nr. 901, din 24 iunie 1880.
- Coscal 1880 - Coscal, *Corespondența României libere*, în *România liberă*, IV, nr. 917, din 24 iunie 1880.
- Curierul 1908 - *Curierul judiciar: doctrină-jurisprudență-legislațiune-economie politică-finanțe-sociologie*, XVIII, București, 1908.
- Curierul 1914 - *Curierul judiciar: doctrină-jurisprudență-legislațiune-economie politică-finanțe-sociologie*, XXII, 53, București, 1914.
- Dictionnaire 2005 - *Dictionnaire historique de la laïcité en Belgique*, sous la direction du Pol Defosse, Bruxelles, 2005.
- Din afară 1881 - *Din afară. Meetingurile în Anglia*, în *România liberă*, V, nr. 1191, din 31 mai 1881.
- Disc. 1896 - Disc., *Jurământul*, în *Lumea nouă*, II, nr. 592, din 27 iulie 1896.
- Discours 1883 - *Discours prononcé par M. Joseph Fabre à la Chambre des députés sur le serment judiciaire ... séance du 22 juin 1882*, Paris, 1883.
- Dreptul 1884 - *Dreptul. Legislațiune, doctrină, jurisprudență, economie politică*, XIV, București, 1884.
- Dreptul 1909 - *Dreptul. Legislațiune, doctrină, jurisprudență, economie politică*, XXXVIII, București, 1909.
- Dreptul 1914 - *Dreptul. Legislațiune, doctrină, jurisprudență, economie politică*, XLIII, București, 1914.
- E.D.F. 1904 - E.D.F., *Violențe anti-religioase*, în *Adevărul*, XVII, nr. 5262, din 26 martie 1904.
- Evreii 2003 - *Evreii din România în secolul XX. 1900-1920: fast și nefast într-un răstimp istoric*, vol. 1, București, 2003.
- Felea 1946 - I. V. Felea, *Luptătorii lumii noi*, București, 1946.
- Frațoșțițeanu 1892 - George N. Frațoșțițeanu, *Codicele de Procedură Criminală adnotat cu jurisprudență română cuprinzând toate decisiunile pronunțate de Înalta Curte de Casație și Justiție de la 1865 până la 1 Noiembrie 1891, precum și diferite decisiuni data de celelalte instanțe judecătorești*, București, 1892.
- Gaius 1886 - Gaius, *Cronică judecătorească*, în *Telegraphul*, XVII, nr. 433, din 21 martie 1886.
- Geneza 1993 - *Geneza Constituției României. Lucrările Adunării Constituante*, București, 1993.
- I. 1933 - I., *Charles Bradlaugh. Centenarul unui liber cugetător englez*, în *Adevărul*, XLVII, nr. 15263, din 7 octombrie 1933.
- Iancu 2000 - Carol Iancu, *Evreii din România, 1919-1938. De la marginalizare la emancipare*, București, 2000.
- Jurământul 1882 - *Jurământul în Anglia și Franța*, în *România liberă*, VI, nr. 1433, din 27 martie 1882.
- Jurământul 1888 - *Jurământul în Anglia suprimat. Triumful lui Bradlaugh*, în *Telegraphul*, XIX, nr. 4704, din 10 martie 1888.

- Marius Rotar
- Kalustian 1976 - Leon Kalustian, *Conspirații sub cer deschis. Pagini dintr-o luptă antifascistă și democratică*, București, 1976.
- Lalouette 1991 - Jacqueline Lalouette, *Expulser Die: la laïcisation des écoles, des hôpitaux et des prétoires*, în *Mots*, 27, juin 1991: *Laïc, laïque, laïcité*, p. 23-39.
- Lalouette 1997 - Jacqueline Lalouette, *La Libre-Pensée en France 1848-1940*, Paris, 1997.
- Lalouette 2013 - Jacqueline Lalouette, *La difficile laïcisation du serment judiciaire*, în *Romanisme*, 4, 2013, 163, p. 45-60.
- Libertatea* 1927 - *Libertatea culturii*, în *Socialismul*, XX, nr. 46, din 27 noiembrie 1927.
- Manualul* 1929 - *Manualul curților cu jurați*, întocmit de Const. G. Rătescu, președintele Înaltei Curți de Casație și Justiție, în colaborare cu N. Pavelescu, București, 1929.
- Marisillus 1888 - Marisillus, *Evreii din Brăila*, în *Telegraphul*, XIX, nr. 4800, din 12 iulie 1888.
- Martin, Pătrașcu 2013 - Simona Martin, Gabriel Pătrașcu, *Simbolistica jurământului militar*, în *Calendarul tradițiilor militare 2013*, București, 2013, p. 74-85.
- Mateescu 1987 - Corneliu Mateescu, *G. Panu și radicalismul românesc la sfârșitul secolului al XIX-lea*, București, 1987.
- Năsturel 1912 - Șerban Năsturel, *Poate fi silit un liber-cugetător să depună jurământul la înrolarea sa în armată?*, în *Rațiunea*, II, 1912, 3-4, p. 14-15.
- Niblett 2010 - Bryan Niblett, *Dare to Stand Alone: The Story of Charles Bradlaugh, Atheist and Republican*, Oxford, 2010.
- Noul* 1888 - *Noul consiliu comunal din București*, în *Lupta*, V, nr. 574, din 17 iunie 1888.
- Paltin 1928a - Ion Paltin, *Libertatea de conștiință nu există ...*, în *Socialismul*, XXII, nr. 9, din 26 februarie 1928.
- Paltin 1928b - Ion Paltin, *Ofensiva clericalismului*, în *Socialismul*, XXII, nr. 17, din 22 aprilie 1928.
- Paltin 1928c - Ion Paltin, *Când dracul își vără coada*, în *Socialismul*, XXII, nr. 13, din 25 martie 1928.
- Păunescu-Paltin* 1931 - Ion D. Păunescu-Paltin, în *Socialismul*, XXV, nr. 2, din 11 ianuarie 1931.
- Rădăceanu 1940 - Lothar Rădăceanu, *O comemorare: I. Păunescu-Paltin*, în *Lumea nouă*, XXXIII, nr. 3, din 14 ianuarie 1940.
- Recensământul* 1938 - *Recensământul general al populației României din 29 Decembrie 1930*, publicat de dr. Sabin Manuilă, vol. IX, *Structura populației României*, București, 1938.
- Rémond 2003 - René Rémond, *Religie și societate în Europa. Secularizarea în secolele al XIX-lea și XX. 1780-2000*, Iași, 2003.
- Rotar 2016 - Marius Rotar, *The Freethought Movement in Romania until the Outbreak of the First World War: Developments, Criticisms and European Influences*, în *HEI*, 42, 2016, 4, p. 554-569.
- Royle 1974 - Edward Royle, *Victorian Infidels: The Origins of British Secularist Movement, 1791-1866*, Manchester, 1974.
- Solomovici 2007 - Teșu Solomovici, *Istoria evreilor din România: 2000 de ani de existență*, vol. 1, București, 2007.
- Stern 1921 - Adolphe Stern, *Însemnări din viața mea*, vol. I, București, 1921.

- Thiron 1910 - Constantin Thiron, *Libera cugetare monistă hackeliană. Una dintre poruncile decalogului laic. Dr. A. C. Cuza echivocul. Congresul Liberei Cugetări*, Iași, 1910.
- Thiron 1911 - Constantin Thiron, *La libre-pensée et l'église en Roumanie par le Dr. C. Thiron, Professeur à l'Université de Iassy*, Iași, 1911.
- Valentin 1927 - Victor Valentin, *Cu prilejul recensământului. Liberii cugetători*, în *Adevărul*, XL, nr. 13306, din 5 mai 1927.
- Willen 1983a - Richard S. Willen, *Religion and the Law: The Secularization of Testimonial Procedures*, în *SA*, 44, 1983, 1, p. 53-64.
- Willen 1983b - Richard S. Willen, *Rationalization of Anglo-Legal Culture: The Testimonial Oath*, în *BJS*, 34, 1983, 1, p. 109-128.

LISTA ABREVIERILOR

AAR-SI	- Analele Academiei Române. Memoriile Secțiunii Istorice. Academia Română. București.
ActaArchHung	- Acta Archaeologica. Academiae Scientiarum Hungaricae. Budapesta.
ActaHASH	- Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae. Budapesta.
ActaMN	- Acta Musei Napocensis. Muzeul de Istorie a Transilvaniei. Cluj-Napoca.
Adevărul	- Adevărul. București.
AÉ	- Archaeologiai Értesítő a Magyar régészeti, művészt-történeti és éremtani társulat tudományos folyóirata. Budapesta.
AF	- Altorientalische Forschungen. Institut für Archäologische Wissenschaften, Abteilung Vorderasiatische Archäologie. Berna.
AH	- Archaeologia historica. Masarykova univerzita, Filozofická fakulta. Brno.
AHY	- Austrian History Yearbook. Center for Austrian Studies. Minneapolis MN.
AIEFCB	- Anuarul Institutului de Etnografie și Folclor „Constantin Brăiloiu”. Academia Română, Institutul de Etnografie și Folclor „Constantin Brăiloiu”. București.
AIAC	- Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie Cluj-Napoca. (este continuat de AIIGB).
AIIAI/AIIX	- Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie „A. D. Xenopol” Iași (din 1990 Anuarul Institutului de Istorie „A. D. Xenopol” Iași).
AIIGB	- Anuarul Institutului de Istorie „George Barițiu” Cluj-Napoca. (continuă AIAC).
AIIN	- Anuarul Institutului de Istorie Națională. Cluj-Sibiu.
AISC	- Anuarul Institutului de Studii Clasice. Cluj.
AJPA	- American Journal of Physical Anthropology. The Official Journal of the American Association of Physical Anthropologist. Baltimore.
Alba-Iulia	- Alba-Iulia. Alba Iulia.
Aluta	- Aluta. Studii și comunicări - Tanulmányok és Közlemények. Sfântu Gheorghe.
AM	- Arheologia Moldovei. Institutul de Istorie și Arheologie „A. D. Xenopol” Iași.
AMM	- Acta Moldaviae Meridionalis. Muzeul Județean Vaslui.
Anatolia Antiqua	- Anatolia Antiqua. L'Institut Français d'Études Anatoliennes d'Istanbul.
AnB	- Analele Banatului. Muzeul Național al Banatului (serie nouă). Timișoara.
Anistoriton	- Anistoriton / <i>Ανιστόριτον</i> . History and Archaeology Journal. Digital Journal (Grecia).

Lista abrevierilor

- Annales** - Annales. Économies, Sociétés, Civilisations. École des Hautes Études en Sciences Sociales. Paris.
- Antaeus** - Antaeus. Communicationes ex Instituto Archaeologico Academiae Scientiarum Hungaricae. Budapesta.
- AntAfr** - Antiquités africaines. Université de Provence. Paris.
- AnUB-ŞP** - Analele Universităţii din Bucureşti. Seria Ştiinţe Politice. Universitatea din Bucureşti.
- AO** - Arhivele Olteniei. Serie nouă. Institutul de Cercetări Socio-Umane. Craiova.
- Apulum** - Apulum. Acta Musei Apulensis. Muzeul Naţional al Unirii Alba Iulia.
- ArhMed** - Arheologia Medievală. Reşiţa. Cluj-Napoca.
- ArhVestnik** - Arheološki Vestnik. Institut za arheologijo. Ljubljana.
- Arts of Asia** - Arts of Asia. The Asian Arts & Antiques Magazine. Hong Kong.
- Astra Sabesiensis** - Astra Sabesiensis. Despărţământul Astra „Vasile Moga” Sebeş.
- AUASH** - Annales Universitatis Apulensis. Series Historica. Universitatea „1 Decembrie 1918” din Alba Iulia.
- Banatica** - Banatica. Muzeul de Istorie al judeţului Caraş-Severin. Reşiţa.
- BAR** - British Archaeological Reports (International Series). Oxford.
- BB** - Bibliotheca Brukenthal. Muzeul Naţional Brukenthal. Sibiu.
- BCH** - Bulletin de correspondance hellénique. L’Institut de correspondance hellénique d’Athenes. Atena.
- BCŞS** - Buletinul Cercurilor Ştiinţifice Studenteşti. Universitatea „1 Decembrie 1918” din Alba Iulia.
- BECh** - Bibliothèque de l’école des chartes. Revue d’érudition. Paris.
- BerRGK** - Bericht der Römisch-Germanischen Kommission des Deutschen Archäologischen Instituts. Frankfurt pe Main.
- BHAB** - Bibliotheca Historica et Archaeologica Banatica. Muzeul Banatului Timişoara.
- BJJS** - The British Journal of Sociology. London School of Economics and Political Science. University of London.
- BMA** - Bibliotheca Musei Apulensis. Muzeul Naţional al Unirii Alba Iulia.
- BOR** - Biserica Ortodoxă Română. Patriarhia Română. Bucureşti.
- Boabe de grâu** - Boabe de grâu. Revistă de cultură. Bucureşti.
- BR** - Budapest Régiségei. Budapesti Történeti Múzeum. Budapesta.
- Britannia** - Britannia: A Journal of Romano-British and Kindred Studies. Society for the Promotion of Roman Studies. Londra.
- Brukenthal** - Brukenthal. Acta Musei. Muzeul Naţional Brukenthal. Sibiu.
- BS** - Balkan Studies. Institute for Balkan Studies in Thessaloniki. Salonic.
- BSNR** - Buletinul Societăţii Numismatice Române. Bucureşti.
- BTh** - Bibliotheca Thracologica. Institutul Român de Tracologie. Bucureşti.
- BudRég** - Budapest Régiségei. Budapesti Történeti Múzeum. Budapesta.

CAC	- Central Asia and Caucasus. Institute for Central Asian and Caucasian Studies. Luleå (Sweden). Institute of Strategic Studies of the Caucasus. Baku (Azerbaijan).
Carpații	- Carpații: Vânătoare, pescuit, chinologie. Cluj.
Castrum	- Castrum. A Castrum Bene Egyesület Hírlevele. Budapesta.
CCA	- Cronica cercetărilor arheologice. București.
Cercetări arheologice	- Cercetări arheologice. Muzeul Național de Istorie a României. București.
Chronica	- Chronica: annual of the Institute of History. University of Szeged.
Cibinium	- Cibinium. Analele Muzeului Etnografic „ASTRA”. Complexul Muzeal „ASTRA”. Sibiu.
CN	- Cercetări Numismatice. Muzeul Național de Istorie a României. București.
CNA	- Cronica Numismatică și Arheologică. Foaie de informații a Societății Numismatice Române. București.
CP	- Classical Philology. A Journal Dedicated to Research in Classical Antiquity. Chicago.
Crisia	- Crisia. Culegere de materiale și studii. Muzeul Țării Crișurilor. Oradea.
Dacia	- Dacia. Recherches et découvertes archéologiques en Roumanie. Nouvelle série: Revue d'archéologie et d'histoire ancienne. București.
Denarius	- Denarius. Slovenské národné múzeum - historické múzeum. Bratislava.
Der Unterwald	- Der Unterwald. Sebeș.
DolgCluj	- Dolgozatok az Erdély Nemzeti Múzeum Érem - és Régiségtárából. Kolosvár (Cluj).
EDR	- Ephemera dacoromana. Annuario dell'Accademia di Romania. Roma.
EHQ	- European History Quarterly. Sage Publications. New York.
EO	- Etnograficheskoye obozreniye. Institut etnologii i antropologii RAN. Moscova.
Erdély Múzeum	- Erdély Múzeum. Erdélyi Múzeum-Egyesület. Cluj-Napoca.
Études balkaniques	- Études balkaniques. Cahiers Pierre Belon. Association Pierre Belon. Paris.
European Archaeology	- European Archaeology/online. București.
FBW	- Fundberichte aus Baden-Württemberg. Stuttgart.
FI	- File de Istorie. Muzeul de Istorie Bistrița (continuată de <i>Revista Bistriței</i>).
FolArch	- Folia Archaeologica. Magyar Történeti Múzeum. Budapesta.
FUrb	- Forma Urbis. Roma.
Gasyrlar avazy	- Gasyrlar avazy. Ekho vekov. Kazan.
Germania	- Germania, Römisch-Deutscher Kommission des Deutschen Archäologischen Instituts. Frankfurt am Main.
GM	- Golos minuvshogo. Federal'noye gosudarstvennoye byudzhethnoye obrazovatel'noye uchrezhdeniye vysshego obrazovaniya Kubanskiy gosudarstvennyy universitet. Krasnodar.
Godišnjak	- Godišnjak. Jahrbuch Knjiga. Sarajevo-Heidelberg.

Lista abrevierilor

HEI	- History of European Ideas. International Society for the Study of European Ideas. Londra.
Hierasus	- Hierasus. Muzeul Județean Botoșani.
Hiperboreea Journal	- Hiperboreea Journal. Societatea de Istorie Balcanică. București.
HOMÉ	- A Herman Ottó Múzeum Évkönyve. Miskolc.
HSCP	- Harvard Studies in Classical Philology. Harvard University. Cambridge (SUA).
IIER	- Issues in Educational Research. Western Australian Institute for Educational Research Inc. New South Wales, Australia.
IJESE	- International Journal of Environmental & Science Education. Kazan.
IJL	- International Journal of Linguistics. Makrothink Institute. Las Vegas.
IPH	- Inventaria Praehistorica Hungarie. Budapesta.
Istoricheskie	- Istoricheskie, filosofskie, politicheskie i yuridicheskie nauki, kulturologiya i iskustvovedenie. Voprosy teorii i praktiki. Tambov.
Izvestiya ASU	- Izvestiya. Altayskiy gosudarstvennyy universitet. Barnaul.
Jászkunság	- Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Tudományos Egyesület. Szolnok.
JHE	- Journal of Human Evolution. Elsevier.
JRGZM	- Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums zu Mainz.
Közlemények	- Közlemények az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem - és Régiségtárából. Cluj.
KST	- Kazı Sonuçları Toplantısı. Ankara.
Kubaba	- Kubaba. Faculdade de Ciências Sociais e Humanas, Universidade Nova de Lisboa.
Lumea nouă	- Lumea nouă. București.
Lupta	- Lupta. Iași.
Mannus	- Mannus. Gesellschaft für Deutsche Vorgeschichte. Leipzig.
Maqarnas	- Muqarnas Online. An Annual on the Visual Cultures of the Islamic World. Cambridge.
Marisia	- Marisia. Muzeul Județean Târgu Mureș.
MCA	- Materiale și cercetări arheologice. București.
ME	- Memoria Ethnologica. Centrul Județean pentru Conservarea și Promovarea Culturii Tradiționale Maramureș. Baia Mare.
MEFRA	- Mélanges de l'École française de Rome - Antiquité. Roma.
MEJSR	- Middle-East Journal of Scientific Research. International Digital Organization for Scientific Information. Deira, Dubai.
MFME	- A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve. Studia Archaeologica. Szeged.
Mir nauki	- Mir nauki, kulturni, obrazovania. Gorno-Altaysk.
MN	- Muzeul Național. Muzeul Național de Istorie a României. București
Mots	- Mots. Les langages du politique. ENS Editions. Paris.
Muzeológia	- Muzeológia a kultúrne dedičstvo. Univerzita Komenského v Bratislave.
Múzeum	- Slovenské národné múzeum. Bratislava.

Natura	- Natura. Revistă pentru răspândirea științei. București.
NK	- Národní knihovna: knihovnická revue. Národní knihovna České republiky. Praga.
Numizmatika	- Numizmatika. Slovenská numizmatická spoločnosť. Bratislava.
PA	- Patrimonium Apulense. Direcția Județeană pentru Cultură Alba. Alba Iulia.
PBF	- Prähistorische Bronzefunde. München.
PolSci	- Romanian Journal of Political Science. Societatea Academică din România. București.
Pontica	- Pontica. Muzeul de Istorie Națională și Arheologie. Constanța.
PQCS	- Philippine Quarterly of Culture and Society. University of San Carlos. Cebu.
PZ	- Prähistorische Zeitschrift. Deutsche Gesellschaft fuer Anthropologie, Ethnologie und Urgeschichte, Institut für Prähistorische Archäologie. Berlin.
Rațiunea	- Rațiunea. Revistă bilunară de liberă cugetare. București.
RB	- Revista Bistriței. Complexul Muzeal Bistrița-Năsăud. Bistrița (continuă File de Istorie).
RES	- Review of European Studies. Canadian Center of Science and Education. Toronto.
RevHisto	- Revista de Historiografia. Instituto de Historiografía Julio Caro Baroja. Universidad Carlos III de Madrid.
RHA	- Revue historique des armées. Ministère de la Défense. Paris.
RHSEE/RESEE	- Revue historique du sud-est européen. Academia Română. București, Paris (din 1963 Revue des études sud-est européennes).
RI	- Revista de Istorie (din 1990 Revista istorică). Academia Română. București.
RIR	- Revista istorică română. Institutul de Istorie Națională din București.
RMM-MIA	- Revista muzeelor și monumentelor. Monumente Istorice și de Artă. București.
Romantisme	- Romantisme. Revue du dix-neuvième siècle. Editeur Armand Colin. Paris.
România liberă	- România liberă. București.
Rossiyskaya istoriya	- Rossiyskaya istoriya. Akademicheskii nauchno-izdatel'skiy, proizvodstvenno-poligraficheskiy i knigorasprostranitel'skiy tsentr Nauka. Moscova.
RRH	- Revue Roumaine d'Histoire. Academia Română. București.
RRSE	- Revista română de studii eurasiatice. Centrul de Studii Eurasiatice, Universitatea „Ovidius” Constanța.
SA	- Sociological Analysis. Oxford University Press. Oxford.
SAA	- Studia Antiqua et Archaeologica. Universitatea „Alexandru Ioan Cuza” din Iași.
SAI	- Studii și articole de istorie. Societatea de Științe Istorice și Filologice a RPR. București.
SArcheologiczne	- Sprawozdania Archeologiczne. Instytut Archeologii i Etnologii PAN. Cracovia.

Lista abrevierilor

Sargetia	- Sargetia. Acta Musei Devensis. Muzeul Civilizației Dacice și Romane Deva.
SC	- Studii și comunicări. Asociația Folcloriștilor și Etnografilor din județul Sibiu (din 1992 devine Studii și Comunicări de Etnologie).
SCB	- Studii și cercetări de bibliologie. Academia RPR. București.
SCIV(A)	- Studii și cercetări de istoria veche. București (din 1974, Studii și cercetări de istorie veche și arheologie).
SCN	- Studii și Cercetări de Numismatică. Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan” București.
SJ	- Saalburg Jahrbuch. Bericht des Saalburg Museum. Mainz am Rhein.
SJAHSS	- Scholars Journal of Arts, Humanities and Social Sciences. Scholars Academic and Scientific Publishers (SAS).
SlovArch	- Slovenská Archeológia. Nitra.
SlovNum	- Slovenská numizmatika. Národný numizmatický komitet Slovenskej republiky a Archeologický ústav SAV. Nitra.
SM	- Svobodnaya mysl. Obshchestvo s ogranichennoy otvetstvennost'yu Politizdat. Moscova.
SMIM	- Studii și materiale de istorie modernă. Institutul de Istorie „Nicolae Iorga” al Academiei Române. București.
SMIMed	- Studii și materiale de istorie medie. Institutul de Istorie „Nicolae Iorga” al Academiei Române. București.
Socialismul	- Socialismul. București.
SP	- Studii de Preistorie. Asociația Română de Arheologie. București.
SS	- The Social Sciences. Western Social Association. Dubai.
Stâna	- Stâna. Revistă profesională și de cultură. Organ al oierilor din întreaga țară. Poiana Sibiului.
Steaua	- Steaua: literară, artistică și culturală. Uniunea Scriitorilor din România. Cluj-Napoca.
StudiaTC	- Studia Theologia Catholica. Universitatea „Babeș-Bolyai” Cluj-Napoca.
StudiaUBBH	- Studia Universitatis Babeș-Bolyai. Series Historia. Universitatea „Babeș-Bolyai” Cluj-Napoca.
Studii	- Studii. Revistă de istorie. (din 1974 Revista de istorie și din 1990 Revista istorică). Academia Română. București.
Suceava	- Anuarul Muzeului Județean Suceava.
SUCH	- Studia Universitatis Cibiniensis, Serie Historica. Universitatea „Lucian Blaga” Sibiu.
Syria	- Syria. Archéologie, art et histoire. Revue d'art oriental et d'archéologie. Institut français du Proche-Orient.
Századok	- Századok. A Magyar Történelmi Társulat folyóirata. Budapest.
TAD	- Türk Arkeoloji Dergisi. Ankara.
Telegraphul	- Telegraphul. București.
Terra Sebus	- Terra Sebus. Acta Musei Sabesiensis. Muzeul Municipal „Ioan Raica” Sebeș.
Thraco-Dacica	- Thraco-Dacica. Institutul Român de Tracologie. București.
Transilvania	- Transilvania. Centrul Cultural Interetnic Transilvania. Sibiu.

Tyragetia	- Tyragetia. Muzeul Național de Arheologie și Istorie a Moldovei. Chișinău.
UPA	- Universitätsforschungen zur Prähistorischen Archäologie. Berlin.
Vestnik Moskovskaya	- Vestnik Moskovskaya gosudarstvennaya khudozhestvenno-promyshlennaya akademiya imeni S. G. Stroganova. Moscova.
Vestnik Omskogo	- Vestnik Omskogo universiteta. Seriya Istoricheskiye nauki. Omskij Gosudarstvennyj Universitet. Omsk.
Vestnik Tatarskogo	- Vestnik Tatarskogo gosudarstvennogo gumanitarno-pedagogicheskogo universiteta. Filologija i kul'tura. Kazan.
VI	- Voprosy istorii. Institut russkoy istorii Rossiyskoy akademii nauk. Moscova.
VF	- Voprosy filosofii. Izdatel'stvo «Nauka». Moscova.
VTT	- Veszprémi Történelmi Társaság és Veszprém Megyei Múzeumi Igazgatóság kiadványa. Veszprém.
WASJ	- World Applied Sciences Journal. International Digital Organization for Scientific Information. Deira, Dubai.
Xenopoliana	- Xenopoliana. Buletin al Fundației Academice „A. D. Xenopol” Iași.
Ziridava	- Ziridava. Muzeul Județean Arad.